

De antikke grækere og livet efter døden.

Et essay om det græske efterliv.¹

af Anders Holm Rasmussen

Hvis man bliver stillet spørgsmålet, hvorvidt de antikke grækere troede på et liv efter døden, bliver man nødt til at svare: måske. Det at tale om livet efter døden var hos de antikke grækere en ret kompliceret affære. Vi har i mytologien – eller i den myteprægede litteratur som fx Homer – klare forestillinger, der viser, at et eller andet, som man måske godt kan kalde 'liv efter døden', eksisterede i græsk tankegang. Det er selvfølgelig her hos Homer, vi har de gode historier, og få ting er jo mere tillokkende end at finde anledninger til længere citater fra de homeriske digte. Jeg kan da også allerede nu love, at læseren ikke skal blive snydt for et par stykker, men som historiker må man jo også stille sig selv det spørgsmål, hvad Odysseus' besøg i Underverdenen egentlig har med de antikke grækeres virkelighed at gøre?

Endnu en præcisering: Jeg er selvfølgelig ganske klar over, at det, der foregik inde i hovedet på en person, mens han, fx i Peisistratidernes Athen, hørte en fremførelse af historien om Odysseus' tur til Hades, i lige så høj grad var en del af denne persons virkelighed, som de stier han gik på, eller de får han klippede, eller de begravelse af familiemedlemmer, han måtte foretage eller deltage i. Problemet er bare, at det er meget vanskeligt at finde ud af, hvad der faktisk foregik inde i hovedet på vor athenske ven, mens han lyttede til rhapsodens sang. Hvilke tanker gjorde den almindelige græker sig om døden og det, der måske skete bagefter?

Som Walter Burkert bemærker et sted, er ritualer og forestillinger, når det drejer sig om døden, næsten udelukkende beskæftiget med andres død, mens forestillinger om ens egen død henligger i mørke.²

-
1. Denne tekst er et lettere omarbejdet foredrag holdt ved et seminar på Aarhus Universitet i oktober 2009. Den mundtlige stil er stort set fastholdt.
 2. Walter Burkert, *Greek Religion* (Oxford 1985) 190.

Hvad skal vi forstå ved et liv efter døden? Vi er vant til fra kristendommen at have en meget håndfast opfattelse af et egentligt efterliv, der skal vare evigt, og som skal finde sted efter en dom, når verdens historie ender på den yderste dag. Efter denne dom vil man, afhængigt af sin livsførelse og fromhed, enten skulle leve et behageligt evigt liv i Guds nærhed i Paradiset, eller pines for evigt i Helvede. Jeg er klar over, at kigger vi på teologien bag de her skitserede forestillinger, bliver sagen hurtigt langt mere kompliceret, og her tænker jeg specielt på forholdet mellem disse forestillinger og den hellige grundtekst, Det Nye Testamente, hvor hverken Paradis eller Helvede spiller nogen større rolle – sammenlignet med den betydning, sagen har fået frem gennem kirkens forkyndelse. Man skal jo huske på, at Himmeriget, som Matthæusevangeliet lader Jesus tale om, er det, som svarer til Gudsriget i de to øvrige synoptiske evangelier samt et enkelt sted i Johannesevangeliet. Men hvorvidt Himmeriget eller Gudsriget har noget som helst med liv efter døden endsige Dødsriget at gøre, er for mig at se tvivlsomt. Vi har ganske vist i kap. 16 i Lukasevangeliet i historien om den rige mand og Lazarus en skildring af Dødsriget – Hades, som det hedder i den græske tekst – med tilhørende beskrivelse af de to afdødes efterliv. Som skrevet står fra vers 19 til 26 i den autoriserede oversættelse:

Der var en rig mand, som klædte sig i purpur og fint linned og hver dag levede i fest og pragt. Men en fattig mand ved navn Lazarus lå ved hans port, fuld af sår, og ønskede kun at spise sig mæt i det, der faldt fra den riges bord, og hundene kom tilmed og slikkede hans sår. Så døde den fattige, og han blev af englene båret hen i Abrahams skød. Også den rige døde og blev begravet. Da han slog øjnene op i dødsriget, hvor han pintes, ser han Abraham langt borte og Lazarus i hans skød. Fader Abraham! råbte han, forbarm dig over mig og send Lazarus, så han kan dyppe spidsen af sin finger i vand og læske min tunge, for jeg pines i disse luer. Men Abraham svarede: Barn, husk på, at du fik dit gode, mens du levede, og Lazarus på samme måde det onde; nu trøstes han her, mens du pines. Desuden er der lagt en dyb kløft mellem os og jer, for at de, som vil herfra over til jer, ikke skal kunne det, og de heller ikke skal komme over til os derovrefra.

Jeg skal afstå fra at udlægge denne tekst yderligere men blot minde om, at denne skildring af Dødsriget er enestående i Det Ny Testamente, selv om der findes enkelte andre hentydninger til stedet, uden at der dog gås i detaljer med stedets geografi. Man får

dog generelt det indtryk, at det ikke er det bedste klima, der hersker i de egne. Den eneste gang, dødsriget nævnes i *Apostlenes Gerninger*, er i Peters pinseprædiken, hvor han citerer fra en Davidssalme, og her er det et sted, hvor man går i forrådnelse.³

Jeg har dvælet lidt ved disse urkristne tekststeder, fordi det især er dem, der har præget en generel forestilling om liv efter døden helt frem til vor tid. I vores del af verden forbinder de fleste mennesker – hvad enten de er troende eller ej – netop religion med noget, der handler om livet efter døden. Men det skyldes altså i højere grad kirkens forkyndelse, hvad enten der er tale om den ene eller den anden konfession, end de gamle jødisk-hellenistiske forestillinger. Men hvad med de førkristne antikke grækere? Dem fra fx arkaisk og klassisk tid?

Hos grækerne fandtes der som bekendt to gudeverdener: Den olympiske – eller den himmelske kunne man sige – og den kthoniske: underverdenen. Herskeren i underverdenen var den kthoniske Zeus, som også hedder Hades (og dette gudenavn er, som vi også det i Det Ny Testamente, ofte identisk med selve Dødsriget). Han bistås af sin hustru, den grufulde Persephone, datter af korngudinden Demeter. Persephone har dog den ordening – forhandlet på plads af hendes moder – at hun må være borte fra Dødsriget halvdelen af året.

Man kan selvfølgelig dårligt tale om den oldgræske død uden at gøre et nummer ud af Hades. Hades var herre over Dødsriget. Denne ærefulde post havde han vundet ved lodtrækning, da han og hans to brødre Zeus og Poseidon skulle fordele magtområderne imellem sig.⁴

Hos Homer er Hades ikke bare herre over Dødsriget, han *er* Dødsriget, ja nogle gange ligefrem personificeringen af Døden. En fast vending i *Iliaden*, når en af krigerne har måttet bide i græsset, er at han da måtte vandre til Hades's haller – som Otto Steen Due med det fine bogstavrim ynder at oversætter det: på græsk står der “Hades’ hus”.

Hades som guddom er imidlertid ikke så let at blive klog på. Bortset fra et par enkelte steder, bl.a. i Elis, eksisterede der ikke en egentlig kult for Hades i de græske bystater. Men Hades kunne på den anden side optræde i talrige afskygninger og med talrige tilnavne – også imødekommende og rare tilnavne som fx Eubouleus, ‘Den Gode

3. *Ap.G.* 2, 27.

4. *Iliaden* 15.185ff.

Rådgiver', og ikke mindst som Plouton, 'Rigdom', under hvilket navn han sammen med Persephone dyrkes flere steder, ikke mindst i Eleusis. Der er noget tvetydigt over denne kthoniske Zeus. Han er ham, der tager imod, men som aldrig giver fra sig.

Hvordan forestillede man sig da dette Dødsrige, hvor Hades hersker? Hvordan er geografien, og hvor ligger Dødsriget? Prøv at høre fra Hesiods *Theogoni* i Lene Andersens smukke gendigtning:

Søvnen og Døden er Natmulmets børn, de forfærdende guder
har deres boliger her, den lysende sol må de savne;
hverken når den på himlen står op, eller når den fra himlen
daler igen, kan dens stråleblink nå det sted, hvor de dvæler.
Fredeligt færdes den ene på land og henover havets
udstrakte ryg, for jordiske mænd er han liflig som honning,
derimod bærer den anden i bryst et hjerte som jernmalm,
nådeløst, får han et menneske fat, da slipper han aldrig
byttet igen; han hades endog af de evige guder.
Der er det gjaldende bo, hvor jorddybets guder har hjemme,
både den kraftige Hades og Persephoneia, den dystre,
fortil det knejser, en frygtelig hund holder vagt foran porten;
nådeløst driver den nedrigt sit spil: når nogen går indad,
logrer den venligt med halen, imens den med ørerne vifter,
ud lader ingen den gå, men ligger på lur for at sluge
hver, som den griber, når han vil forsøge at flygte fra huset.⁵

Der er altså tale om noget underjordisk. Dødsriget er under jorden. Det er der, hvor Solen aldrig skinner. Igen er der tale om et hus.

En af de berømteste skildringer af Dødsriget er fra *Odysseen*, den 11. sang. Odysseus bliver (i slutningen af 10. sang) af Kirke beordret til at aflægge Dødsriget et besøg for at konsultere den blinde thebanske seer Teiresias, som nærmere vil informere ham om hans hjemrejse. Odysseus skal tage hen til "Hades' hus", siger Kirke. Hun beskriver lidt senere dette hus med et adjektiv, der betyder 'fugtig', 'muggen' (*euroides*). Odysseus

5. Hesiod, *Theogonien*, 758-773. Overs. fra: Lene Andersen, *Hesiod. Theogonien. Værker og Dage. Skjoldet* (København 1973).

vil af vinden blive ledt til stedet, som befinder sig på en strand på den anden side af Okeanos, den flod der omslutter jorden. Her har Persephone en lund med popler og sørgepile, hvor han skal gå i land.

Med dette ender imidlertid de mere plastiske geografiske anvisninger. For Odysseus går ikke ind gennem en portåbning og kommer ikke ind i et hus, selv om vi som sagt hele tiden hører om porte til Hades og om Hades' hus. Han skal blive på stranden, hvor han har lagt til, og der skal han udføre en række meget specifikke ofre, som Kirke giver anvisning på. Han skal også love at bringe ofre til de døde sjæle, når han kommer hjem til Ithaka. De forskellige ofre på stranden skal foretages omkring et kvadratisk hul, som Odysseus skal grave. Kirke fortsætter:

Når du har sluttet din bøn til de dødes navnkundige slægter,
da skal du ofre et får og en vædder, begge to sorte,
med deres hoveder mod Hades,⁶ men vende dig bort så du skuer
ud mod Okeanos' disede strøm. Og da vil de komme,
alle de talrige skarer af afdøde menneskers sjæle.⁷

Odysseus skal blive siddende på stranden, og så vil de døde sjæle komme til ham. Det er karakteristisk for skildringen af Hades hos Homer, at når vi er fremme ved snorerne, så bliver det hele nærmest drømmeagtigt, og Odysseus kommer aldrig ned i Dødsriget – eller ind i Hades' hus, eller hvad vi nu skal kalde det. Han udfører en række ritualer, og så kommer de døde til ham.

Odysseus kommer til stranden, udfører ritualerne efter Kirkes anvisninger, og alt sker, som hun havde forudsagt. Men lad os for et øjeblik efterlade ham der på de dødes strand og lige repetere, hvad der egentlig sker, når den græske død indtræffer.

Dette har vi talrige skildringer af, ikke mindst i *Iliaden*. Vi kan jo tage et par af de mere prominente aflivninger, nemlig Patroklos' i 16. sang og Hektors i 22. sang. De to herrer dør ovenikøbet ved verbal overensstemmelse: en stor del af sceneriet vedrørende Patroklos' og Hektors død er holdt i de samme sproglige vendinger:

6. Den græske tekst har her *Erebos*.

7. Homers *Odyssé*, 10.526-530. Overs. fra: Otto Steen Due, Homers *Odyssé* (København 2002).

Det var de ord han fik sagt før døden lagde sig om ham.
Sjælen fløj ud af hans liv og begav sig på vejen til Hades,
sorrigfuld over sin lod, at forlade ungdom og styrke.⁸

Således står der om dem begge – og begge nåede selvfølgelig også lige inden de døde at holde en lille tale. Det er sjælen, der forlader kroppen. Otto Steen Due siger “sjælen fløj ud af hans liv”. “Liv” erstatter her substantivet *rhethos*, som ifølge sidste supplement til det store græske leksikon i denne sammenhæng nok skal forstås som ‘næse og mund’, altså: “sjælen fløj ud af hans næse og mund”. Hovedbetydningen af *rhethos* er ‘ansigt’. Det vil altså sige, at vi har en meget skarp adskillelse mellem hvad der er ‘sjæl’ (*psyche*), og hvad der bliver tilbage efter døden er indtrådt. At det er sjælen, der kommer til Hades’ haller, får Odysseus at mærke på egen krop, da han blandt de døde ser sin mor:

... Og jeg ville da, besluttet i hjertet,
gribe om dødningsjælen af mor og knuge den til mig.
Tre gange prøved jeg på det og ønskede at ta den i favnen,
tre gange fløj den ud af mit greb som en drøm eller skygge.
Da blev den sorg jeg fornam i mit hjerte endnu mere bitter.⁹

Odysseus spørger, hvordan det kan være, at han ikke kan få lov til at omfavne hende. Er det Persephone, der spiller ham et morbidt puds? Mor må forklare:

Ak, du min søn, der har fået de tungeste prøver at udstå.
Nej, du blir ikke bedraget af Zeus's Persephoneia.
Det er for hver der er død et ufravigeligt vilkår:
kød falder fra deres ben, deres knogler fra deres sener,
alt bliver brændt på et bål af højtopflammende luer,
når deres lyster og liv har forladt skelettet og kroppen.
Sjælen alene flyr bort som en kraftløs skygge fra liget.

8. Homers *Iliade*, 16.855-857 & 22.361-363. Overs. fra: Otto Steen Due, Homers *Iliade* (København 1999).

9. Homers *Odysseé*, 11.204-208. Overs. Otto Steen Due.

Skynd dig tilbage til livet og lyset! ...¹⁰

Ud over sin mor – og selvfølgelig seeren Teiresias – får Odysseus også sludret med et par af de gamle venner, bl.a. Agamemnon og Achilleus. Det er ikke muntre samtaler. Det er her, Achilleus udtaler de berømte og ofte citerede ord, efter at Odysseus har forsøgt at trøste ham ved at minde om, hvor stor en hæder, han har vundet blandt argeierne:

Tal ikke til mig om trøst i min død, du gæve Odysseus!
Jeg ville hellere trælle for daglejerløn for en fattig
fæster, der kun med nød havde nok til dagen og vejen,
end være herre og drot blandt samtlige afdødes sjæle.¹¹

Odysseus er aldrig på noget tidspunkt i Hades. Det billede, der gives i 11. sang af *Odysseen*, er, at han står uden for og kigger ind. Det er det nærmeste han kommer. Han har kontakt med de afdødes sjæle, men kommunikationen kan først finde sted efter at sjælene har drukket af 'blodgraven', som er den kvadratiske fordybning, Odysseus lavede ved sin ankomst til stranden, og i hvilken han har foretaget sine ofringer. Mod slutningen af sangen bliver det lidt mere konkret: Odysseus ser forskellige berømtheder fra forgange tider, hver beskæftiget på forskellig vis: Minos er dommer over sjælene. Det skal ikke forstås sådan, at han dømmer sjælen efter ankomsten til Hades. Han er den, der afgør retstvister mellem sjælene, som er opstået i Hades. Grækerne kan åbenbart ikke forestille sig et sted, hvor der ikke kan ordnes retssager. Andre af dem, Odysseus får øje på, har dog fået en straf i Hades, for hvad de har gjort i livet: Tityos får hakket sin lever af grådige gribbe, for at have voldtaget Leto; Tantalos er meget tæt på både vand og frugt, men kan ikke få noget at hverken drikke eller spise, og Sisyfos må pukle med sin genstridige sten. Der går forskellige historier om, hvorledes disse to havde forbrudt sig. For Tantalos' vedkommende kredser de om, hvorledes han forsøgte at snyde guderne, idet han udnyttede sit privilegium at kunne spise ved deres bord. Sisyfos havde forsøgt at snyde Døden selv.

10. Homers *Odyssé*, 11.215-223. Overs. Otto Steen Due.

11. Homers *Odyssé*, 11.488-491. Overs. Otto Steen Due.

Det er helt klart, at i det homeriske univers er disse fordums heroiske konger undtagelser. I det homeriske Hades findes ingen opdeling, sådan som vi så det i historien om Lazarus og den rige mand. I det homeriske Hades er der ensformigt, gråt og trist, stort set uanset hvem man er.

Spørgsmålet er selvfølgelig, i hvor høj grad disse eventyr, der har været kendt og elsket overalt i den græske verden, kan overføres til en almindelig folketro på et liv efter døden. Det store spørgsmål er vel, om disse historier overhovedet beskriver noget, der med rette kan kaldes et liv, og her tænker jeg altså ikke på Tantalos og Sisyfos, men på den gængse opfattelse af sjælen uden krop – den 'afkropsede' sjæl, kunne man måske kalde den.

Ser vi på en overordnet græsk religiøsitet, synes den ikke at være specielt interesseret i, hvad der sker efter døden. Den græske kult handler i høj grad om at opretholde livet, det være sig det nære private – familien – eller samfundet som sådan. Det er klart, at også i forbindelse med død og begravelse udførtes der ritualer, som havde til formål at bringe den afdøde til hvile, hvad enten der var tale om ligbrænding eller jordfæstelse. I klassisk tid fandt begge former sted uden noget synligt mønster. Hvordan forløb det oldgræske begravelsesritual?

En græsk begravelse fulgte et bestemt mønster. Under *prothesis* blev liget 'lagt frem' efter at være blevet ordnet af kvinderne, og under denne fase fandt klagen over den døde sted i hjemmet. *Prothesis* varede en dag. Herefter fulgte udbæringen, *ekphora*, hvor den døde blev ført til gravpladsen, hvor den egentlige begravelse fandt sted. I forbindelse med begravelsen fandt også ofringer sted – selvfølgelig, havde man nær sagt. Den døde fik gravgaver, fx kar med mad eller drikke, og i munden fik liget en obol: færgpengene til Charon. Ud over disse ting blev der foretaget såkaldte destruktive ofre, fx kunne våben eller redskaber, der havde været knyttet til den døde, ødelægges, dyr blev ofret ved siden af graven, og drikofre var almindelige. Jeg skal undlade at forholde mig til spor efter menneskeofringer i forbindelse med begravelser – det ved jeg for lidt om sagen til – men jeg kan da minde om, at Achilleus ved Patroklos' begravelse ofrede får, kvæg, fire heste, ni hunde og tolv trojanske krigsfanger. En begravelse sluttede med en begravelsesbanquet.

Efterfølgende blev de døde æret på forskellig måde. Dels eksisterede der i flere bystater årlige fester til de dødes ære, og man kunne bringe ofre på gravene, fx ofre af vin eller olie, som blev hældt ud på jorden.

Men hvad er nu forholdet mellem disse ritualer – denne dødekult, om man vil – og så forestillinger om liv efter døden? Er der sammenhæng mellem de forestillinger og historier, som vi har set fra især Homer, og den mere dagligdags, man kan måske sige jordnære religiøsitet, der kommer til udtryk gennem kulten? Walter Burkert skriver om dødekulten, at mens drikofrene trænger ned i jorden, forestillede man sig, at der blev etableret kontakt med de døde og bønner kunne nå dem.¹² Spørgsmålet er, om dette overhovedet har noget med forestillinger om efterliv at gøre, forstået på den måde, at vinen, og hvad man ellers hælder ud på graven, gives for at nære den døde, så vedkommende kan leve på behørig vis i de dødes rige. Det tror jeg ikke. Det passer i hvert fald meget dårligt med de forestillinger om Hades fugtige og mugne haller og dem, der opholder sig her, som vi har mødt hos Homer. Den sjæl (*psyche*), som forlader legemet, når døden indtræffer, behøver ingen næring. Og de lemmer, der bliver tilbage, og som begravnes eller brændes, har ingen behov for næring.

De antikke grækere vidste godt, hvad der skete, når et menneske døde. Det var slutningen på livet. Der var ikke mere. Personen skulle begravnes på behørig vis, ellers ville sjælen ikke finde hvile. Troen på genfærd eller spøgelse var helt almindelig, og man har fundet såkaldte forbandelsestavler (*katadesmoi*) i grave, hvor sjælen beordres til hvile. Man troede ikke, man kunne komme til at tale med den afdøde, og man havde ingen forestillinger om, at man atter engang skulle mødes hinsides. Døden var den endegyldige afsked.

Men hvorfor så gravkult? Ja, de døde tilhørte jo stadig familien. At undlade at bringe sine døde fx et årligt offer ville være at bryde med hele fundamentet for ens tilværelse – dødekulten udtrykker den afgørende familieidentitet. Det er det samme, vi ser, bare på bystatsniveau, når Perikles i den store gravtale over de første faldne i Den Peloponnesiske Krig, sådan som Thukydides gengiver den, ikke i første omgang vil tale om de døde soldater, men i stedet taler om athenernes forfædre. Det er dem, som i første omgang skal æres, for det er deres fortjenester, der har bragt Athen til storhed.

12. Walter Burkert, *op.cit.*, 194.

Kata ta patria: “efter forfædrenes skik”, er den stående kvalificerende vending, vi finder, i forbindelse med en mængde beslutninger og aftaler, der indgås mellem forskellige parter eller i love og dekreter for bystaten. Ritualet ved dødekulden og festerne for samfundets afdøde var den cement, der holdt denne fortidsrettede identitet i live. Og det er nok her, vi finder det egentlige græske efterliv.

aholm@hum.ku.dk